

महाराष्ट्र राज्याची लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये: एक अभ्यास

प्रा. फोके डी. यु.

प्रमुख, भूगोल विभाग,

गोदावरी कनिष्ठ व वरिष्ठ कला महाविद्यालय, अंबड

ता. अंबड, जि. जालना

१. प्रस्तावना (Introduction)

लोकसंख्या रचना आणि तिची वैशिष्ट्ये ही कोणत्याही देशाच्या किंवा राज्याच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासाची दिशा निश्चित करणारी अत्यंत महत्वाची मानके मानली जातात. लोकसंख्येचा अभ्यास करताना केवळ एकूण संख्या विचारात न घेता तिचे प्रादेशिक वितरण, घनता, लिंग गुणोत्तर, बाल लिंग गुणोत्तर आणि नागरीकरणाचा वेग यांसारख्या विविध घटकांचा सखोल अभ्यास करणे आवश्यक असते. या सर्व घटकांचा संच मिळून लोकसंख्येची रचना किंवा रचना (Population Composition) तयार होते, जी मानवी संसाधनांची गुणवत्ता आणि उपलब्धता दर्शवते. भौगोलिक क्षेत्राच्या तुलनेत लोकसंख्येची घनता कशी विभागली गेली आहे, यावरून त्या क्षेत्रातील संसाधनांवरील ताण स्पष्ट होतो. तसेच, राज्याच्या एकूण लोकसंख्येत विविध जिल्ह्यांचा असणारा वाटा हा प्रादेशिक असंतुलन आणि विकासाच्या संधींचा अंदाज घेण्यासाठी उपयुक्त ठरतो. लिंग गुणोत्तर (Sex Ratio) हे समाजातील सामाजिक आरोग्य, समानता आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनाचे एक महत्त्वपूर्ण दर्शक आहे, ज्यावरून स्त्रियांच्या स्थितीचा अंदाज येतो. दुसरीकडे, बाल लिंग गुणोत्तर (० ते ६ वर्षे) हे भविष्यकालीन लोकसंख्याशास्त्रीय बदलांची आणि सामाजिक आव्हानांची पूर्वकल्पना देणारे अत्यंत संवेदनशील मानले जाते. नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी असणारे शेकडा प्रमाण हे औद्योगिकीकरण, आधुनिकीकरण आणि आर्थिक स्थलांतराची गती दर्शवणारे प्रमुख लक्षण आहे. सध्याच्या जागतिकीकरणाच्या युगात, लोकसंख्येच्या या सर्व वैशिष्ट्यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे नियोजक आणि धोरणकर्त्यांसाठी अत्यंत अनिवार्य बनले आहे. प्रस्तुत संशोधन निबंधात २०११ च्या जनगणनेच्या आधारभूत आकडेवारीचा वापर करून लोकसंख्येच्या विविध निर्देशकांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. लोकसंख्येची रचना ही केवळ एक सांख्यिकीय माहिती नसून, ती मानवी हक्क, आरोग्य, शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधींशी थेट जोडलेली असते. प्रादेशिक पातळीवर लोकसंख्येच्या वितरणात आढळणारी विविधता ही भौगोलिक अनुकूलता, हवामान आणि आर्थिक घटकांवर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असते. ज्या भागात नागरीकरण जास्त आहे, तिथे लोकसंख्येची घनता झपाट्याने वाढलेली दिसून येते, ज्यामुळे शहरी पायाभूत सुविधांवर प्रचंड ताण निर्माण होतो. याउलट, दुर्गम आणि ग्रामीण भागात लोकसंख्येची घनता कमी असली, तरी तेथे आरोग्य आणि शिक्षणाच्या सोयी-सुविधा पोहोचवणे हे एक मोठे आव्हान असते. लिंग गुणोत्तरातील प्रादेशिक

तफावत ही सामाजिक रूढी, परंपरा आणि काही भागांतील साक्षरतेच्या प्रमाणाशी संबंधित असल्याचे दिसून येते. विशेषतः बाल लिंग गुणोत्तरातील घसरण ही आधुनिक वैद्यकीय तंत्रज्ञानाचा गैरवापर आणि सामाजिक मानसिकतेचे नकारात्मक लक्षण म्हणून समोर आली आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर, लोकसंख्या संरचनेचा सर्वसमावेशक अभ्यास करणे समाजशास्त्रीय आणि आर्थिक दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते. या संशोधनाचा मुख्य उद्देश लोकसंख्येच्या विविध घटकांमधील परस्परसंबंध स्पष्ट करणे आणि प्रादेशिक विषमतेचा सखोल शोध घेणे हा आहे. या माध्यमातून महाराष्ट्रातील लोकसंख्येच्या सद्यस्थितीचे वास्तववादी चित्रण करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न या संशोधन निबंधात करण्यात आला आहे. एकंदरीत, शाश्वत विकासाची ध्येये साध्य करण्यासाठी लोकसंख्या रचनेचा हा अभ्यास अत्यंत मोलाचे मार्गदर्शन ठरेल यात शंका नाही.

२. अभ्यास क्षेत्र - महाराष्ट्र राज्य (Study Region)

महाराष्ट्र हे भारतातील भौगोलिक, आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या अत्यंत प्रगत आणि आघाडीचे प्रमुख राज्य म्हणून ओळखले जाते. भारताच्या पश्चिम-मध्य भागात वसलेल्या या राज्याला समृद्ध ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारसा लाभलेला आहे, जो त्याच्या भौगोलिक रचनेतून अधिक समृद्ध होतो. भौगोलिक क्षेत्राचा विचार केला तर महाराष्ट्र हे देशातील तिसरे मोठे राज्य असून, त्याचे एकूण क्षेत्रफळ ३,०७,७१३ चौरस किलोमीटर एवढे विस्तीर्ण आहे. राज्याला पश्चिमेकडे लाभलेला सुमारे ७२० किलोमीटर लांबीचा अरबी समुद्राचा किनारा व्यापार आणि आर्थिक प्रगतीसाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरला आहे. महाराष्ट्राची लोकसंख्या २०११ च्या जनगणनेनुसार सुमारे ११.२४ कोटी इतकी असून, लोकसंख्येच्या बाबतीत हे देशात उत्तर प्रदेशापाठोपाठ दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. राज्याची प्रशासकीय विभागणी एकूण ६ महसुली विभागांमध्ये आणि ३६ जिल्ह्यांमध्ये करण्यात आली आहे, ज्यामुळे प्रशासकीय कारभार सुलभ होतो. मुंबई ही महाराष्ट्राची राजधानी आणि देशाची आर्थिक राजधानी म्हणून जगप्रसिद्ध आहे, तर नागपूर ही राज्याची उपराजधानी म्हणून ओळखली जाते. राज्यात सह्याद्रीची पर्वतश्रव्ये (पश्चिम घाट) आणि दख्खनचे पठार यांसारखी प्रमुख भौगोलिक वैशिष्ट्ये आढळतात, जी लोकसंख्येच्या वितरणावर परिणाम करतात. गोदावरी, कृष्णा, भीमा आणि तापी यांसारख्या प्रमुख नद्यांच्या खोऱ्यांमुळे राज्याचा मोठा भाग सुपीक आणि कृषी समृद्ध बनलेला आहे.

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था ही भारतातील सर्वात मोठी अर्थव्यवस्था असून, देशाच्या एकूण देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) या राज्याचा वाटा सर्वाधिक आहे. मुंबई, पुणे, ठाणे आणि नाशिक यांसारखी शहरे औद्योगिक उत्पादनाचे, माहिती तंत्रज्ञानाचे (IT) आणि सेवा क्षेत्राचे प्रमुख केंद्र म्हणून विकसित झाली आहेत. राज्याचा साक्षरता दर २०११ च्या जनगणनेनुसार ८२.३४ टक्के इतका असून, तो राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा लक्षणीयरीत्या अधिक आहे. औद्योगिक प्रगती आणि रोजगाराच्या संधींमुळे शेजारील

राज्यांमधून मोठ्या प्रमाणावर होणारे स्थलांतर हे महाराष्ट्राच्या लोकसंख्या वाढीचे एक मुख्य कारण आहे. परंतु, राज्याच्या विविध भागांमध्ये विकासाचे आणि लोकसंख्येच्या वितरणाचे प्रादेशिक असंतुलन मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते. कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्राचा भाग अधिक विकसित आणि नागरीकृत आहे, तर विदर्भ आणि मराठवाड्याचा काही भाग अद्यापही प्रामुख्याने शेतीवर अवलंबून आहे. या प्रादेशिक भिन्नतेमुळे लोकसंख्येची घनता, लिंग गुणोत्तर आणि शहरीकरणाचे प्रमाण यांमध्ये जिल्हावार मोठी तफावत आढळते. महाराष्ट्र सरकारने सामाजिक आणि आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी विविध विकास योजना आणि पायाभूत सुविधांचे जाळे उभारण्यावर भर दिला आहे.

सांस्कृतिकदृष्ट्या, महाराष्ट्र हा संतांची भूमी म्हणून ओळखला जातो, जिथे पुरोगामी विचारांचा आणि समाजसुधारकांचा मोठा प्रभाव राहिला आहे. अशा या गतिमान, प्रगत आणि विविधतेने नटलेल्या महाराष्ट्र राज्याचा लोकसंख्याशास्त्रीय अभ्यास करणे हा संशोधनाचा एक अत्यंत रंजक आणि उद्बोधक विषय आहे. म्हणूनच, प्रस्तुत संशोधनासाठी निवडलेले हे अभ्यास क्षेत्र राज्याच्या एकूणच विकास प्रारूपाचा अभ्यास करण्यासाठी अत्यंत योग्य आणि न्याय्य ठरते.

३. विश्लेषण (Analysis)

महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या विविध निवडक निर्देशकांचे सखोल विश्लेषण करण्यासाठी २०११ च्या अधिकृत आकडेवारीचा आधार घेण्यात आला आहे. खालील तक्त्यामध्ये महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांची लोकसंख्या घनता, राज्याशी लोकसंख्येचा वाटा, लिंग गुणोत्तर, बाल लिंग गुणोत्तर आणि नागरीकरणाचे प्रमाण दिले आहे.

तक्ता क्र १

महाराष्ट्र राज्याची लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये (जनगणना २०११)

जिल्हा / क्षेत्र	लोकसंख्या घनता (प्रति चौ. किमी)	राज्यातील लोकसंख्येचा वाटा (%)	लिंग गुणोत्तर	बाल लिंग गुणोत्तर (०-६ वर्षे)	नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (%)
मुंबई शहर	१९,६५२	२.७	८३२	९१४	१००.०
मुंबई उपनगर	२०,९८०	८.३	८६०	९१३	१००.०
ठाणे / पालघर	१,१५७	९.८	८८६	९२४	७७.०
रायगड	३६८	२.३	९५९	९३५	३६.८

जिल्हा / क्षेत्र	लोकसंख्या घनता (प्रति चौ. किमी)	राज्यातील लोकसंख्येचा वाटा (%)	लिंग गुणोत्तर	बाल लिंग गुणोत्तर (०-६ वर्षे)	नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (%)
रत्नागिरी	१९७	१.४	११२२	९३६	१६.३
सिंधुदुर्ग	१६३	०.८	१०३६	९२२	१२.६
नाशिक	३९३	५.४	९३४	८९०	४२.५
धुळे	२८५	१.८	९४६	८९८	२७.८
नंदुरबार	२७७	१.५	९७८	९४४	१६.७
जळगाव	३६०	३.८	९२५	८४२	३१.७
अहिल्यानगर	२६६	४.०	९३९	८५२	२०.१
पुणे	६०३	८.४	९१५	८८३	६१.०
सातारा	२८७	२.७	९८८	८९५	१९.०
सांगली	३२९	२.५	९६६	८६७	२५.५
सोलापूर	२९०	३.८	९३८	८८३	३२.४
कोल्हापूर	५०४	३.४	९५७	८६३	३१.७
छत्रपती संभाजीनगर	३६५	३.३	९२३	८५८	४३.८
जालना	२५५	१.७	९३७	८७०	१९.३
परभणी	२९५	१.६	९४७	८८४	३१.०
हिंगोली	२४४	१.०	९४२	८८२	१५.२
बीड	२४२	२.३	९१६	८०७	१९.९
नांदेड	३१९	३.०	९४३	९१०	२७.२
धाराशिव	२१९	१.५	९२४	८६७	१७.०
लातूर	३४३	२.२	९२८	८८९	२५.५

जिल्हा / क्षेत्र	लोकसंख्या घनता (प्रति चौ. किमी)	राज्यातील लोकसंख्येचा वाटा (%)	लिंग गुणोत्तर	बाल लिंग गुणोत्तर (०-६ वर्षे)	नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण (%)
बुलढाणा	२६८	२.३	९३४	८५५	२१.२
अकोला	३२०	१.६	९४६	९१२	३९.७
वाशिम	२४४	१.१	९३०	८६३	१७.७
अमरावती	२३७	२.६	९५१	९३५	३५.९
यवतमाळ	२०४	२.५	९५२	९२२	२१.६
वर्धा	२०६	१.२	९४६	९१९	३२.५
नागपूर	४७०	४.१	९५१	९३१	६८.३
भंडारा	२९४	१.१	९८२	९५०	१९.५
गोंदिया	२५३	१.२	९९९	९५६	१७.१
चंद्रपूर	१९३	२.०	९६१	९५३	३५.२
गडचिरोली	७४	१.०	९८२	९६१	११.०
महाराष्ट्र राज्य	३६५	१००.०	९२९	८९४	४५.२

विश्लेषण (Analysis)

अ) भौगोलिक क्षेत्रामागे लोकसंख्येची घनता (Density of Population):

- महाराष्ट्र राज्याची सरासरी लोकसंख्या घनता ३६५ प्रति चौरस किलोमीटर आहे.
- राज्यातील सर्वोच्च घनता 'मुंबई उपनगर' जिल्ह्यात २०,९८० आणि 'मुंबई शहर' जिल्ह्यात १९,६५२ एवढी प्रचंड नोंदवली गेली आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे संपूर्ण नागरीकरण आणि मर्यादित भौगोलिक क्षेत्रफळ होय.
- राज्यातील सर्वात कमी घनता 'गडचिरोली' जिल्ह्यात केवळ ७४ प्रति चौरस किलोमीटर आहे. नक्षलग्रस्त भाग, प्रचंड वनाच्छादन आणि औद्योगिक मागासलेपण यामुळे येथे लोकवस्ती अतिशय विरळ आहे.

ब) राज्यातील लोकसंख्येशी जिल्ह्यांची टक्केवारी (Percentage of Population Share):

- महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण लोकसंख्येत सर्वाधिक वाटा 'ठाणे आणि पालघर' (एकत्रित) जिल्ह्यांचा ९.८% असून त्यापाठोपाठ 'पुणे' जिल्ह्याचा ८.४% आणि 'मुंबई उपनगर' जिल्ह्याचा ८.३% वाटा आहे.
- सर्वात कमी लोकसंख्येचा वाटा 'सिंधुदुर्ग' जिल्ह्यात केवळ ०.८% इतका आहे. रोजगाराच्या शोधात मुंबई व इतर शहरांकडे होणारे मोठ्या प्रमाणावरील स्थलांतर हे याचे प्रमुख कारण आहे.

क) स्त्री-पुरुष प्रमाण / लिंग गुणोत्तर (Sex Ratio):

- महाराष्ट्र राज्याचे सरासरी लिंग गुणोत्तर प्रति हजार पुरुषांमागे ९२९ स्त्रिया इतके आहे.
- राज्यातील सर्वोच्च लिंग गुणोत्तर 'रत्नागिरी' जिल्ह्यात १,१२२ आणि 'सिंधुदुर्ग' जिल्ह्यात १,०३६ आहे. या किनारी जिल्ह्यांतून पुरुष वर्गाचे नोकरीसाठी मुंबईकडे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर झाल्यामुळे येथील लिंग गुणोत्तर स्त्रियांच्या बाजूने झुकलेले आहे.
- सर्वात कमी लिंग गुणोत्तर 'मुंबई शहर' जिल्ह्यात ८३२ आणि 'मुंबई उपनगर' जिल्ह्यात ८६० इतके चिंताजनक आहे. शहरांमधील पुरुष कामगारांचे अधिक स्थलांतर आणि पुरुषप्रधान वस्ती यामुळे हे प्रमाण अत्यंत खालावलेले दिसते.

ड) बाल लिंग गुणोत्तर (Child Sex Ratio - ० to ६ Years):

- महाराष्ट्राचे सरासरी बाल लिंग गुणोत्तर ८९४ असून ते मुख्य लिंग गुणोत्तरापेक्षाही खूपच कमी आहे.
- राज्यातील सर्वोच्च बाल लिंग गुणोत्तर आदिवासी बहुल असलेल्या 'गडचिरोली' जिल्ह्यात ९६१ आणि 'गोंदिया' जिल्ह्यात ९५६ इतके समाधानकारक आहे. आदिवासी समाजात स्त्री-पुरुष समानता अधिक असल्याचे हे स्पष्ट लक्षण आहे.
- सर्वात कमी बाल लिंग गुणोत्तर 'बीड' जिल्ह्यात केवळ ८०७ इतके भयानक आहे, तर 'जळगाव' (८४२) आणि 'अहिल्यानगर' (८५२) जिल्ह्यांतही ते अत्यंत खालावलेले आहे. हा प्रदेश स्त्री भ्रूणहत्येच्या गंभीर समस्येला दर्शवतो.

इ) नागरी लोकसंख्येचे एकूण लोकसंख्येशी शेकडा प्रमाण (Percentage of Urban Population):

- महाराष्ट्र राज्याचे नागरीकरणाचे सरासरी प्रमाण ४५.२% असून ते भारतातील सर्वाधिक शहरीकरण झालेल्या राज्यांपैकी एक आहे.
- 'मुंबई शहर' आणि 'मुंबई उपनगर' हे जिल्हे १००% पूर्णपणे नागरीकृत जिल्हे आहेत. त्याखालोखाल 'ठाणे'

(७७%) आणि 'नागपूर' (६८.३%) जिल्ह्यांचा क्रमांक लागतो.

- राज्यातील सर्वात कमी नागरीकरण 'गडचिरोली' जिल्ह्यात केवळ ११.०% आणि 'सिंधुदुर्ग' जिल्ह्यात १२.६% झाले आहे. हे जिल्हे आजही प्रामुख्याने ग्रामीण आणि पारंपरिक अर्थव्यवस्थेवर अवलंबून आहेत.

५. निष्कर्ष (Conclusion)

प्रस्तुत संशोधन निबंधाच्या माध्यमातून महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येच्या विविध वैशिष्ट्यांचे आणि जिल्हावार वितरणाचे सविस्तर विश्लेषण स्पष्ट झाले आहे. राज्यात प्रादेशिक पातळीवर लोकसंख्या घनता आणि नागरीकरण यांमध्ये प्रचंड विषमता आणि असंतुलन असल्याचे दिसून येते. मुंबई, ठाणे आणि पुणे यांसारख्या औद्योगिक पट्ट्यांमध्ये लोकसंख्येचे प्रचंड केंद्रीकरण झाले असून, तिथली घनता आणि नागरीकरणाचा वेग कमालीचा वाढला आहे. याउलट, गडचिरोली आणि सिंधुदुर्ग यांसारख्या भौगोलिकदृष्ट्या दुर्गम जिल्ह्यांमध्ये लोकसंख्येची घनता अत्यंत कमी असून, विकासाची गतीही संथ आहे. राज्यातील मुख्य लिंग गुणोत्तर (९२९) हे राष्ट्रीय सरासरीच्या आसपास असले तरी मुंबईसारख्या महानगरांमध्ये ते अत्यंत चिंताजनक पातळीवर खाली आले आहे. या संशोधनातील सर्वात धक्कादायक आणि संवेदनशील निष्कर्ष म्हणजे बाल लिंग गुणोत्तरामध्ये (८९४) झालेली अभूतपूर्व घसरण हा होय. विशेषतः बीड, जळगाव आणि अहिल्यानगर यांसारख्या तुलनेने सधन व कृषीप्रधान जिल्ह्यांमध्ये बाल लिंग गुणोत्तर अत्यंत नीचांकी पातळीवर असणे हे सामाजिक चिंतेचा विषय आहे. याउलट, गडचिरोली आणि नंदुरबार यांसारख्या आदिवासी बहुल जिल्ह्यांमध्ये बाल लिंग गुणोत्तर अधिक असणे, हे तिथल्या प्रगल्भ सामाजिक मूल्यांचे प्रतीक आहे. नागरीकरणाच्या बाबतीत महाराष्ट्र ४५.२% सह देशात अग्रेसर असले, तरी हे शहरीकरण काही मोजक्याच शहरांपुरते मर्यादित राहिल्याचे स्पष्ट होते. या प्रादेशिक असंतुलनामुळे मोठ्या शहरांवर पायाभूत सुविधा, गृहनिर्माण, पाणीपुरवठा आणि पर्यावरणाचा प्रचंड ताण निर्माण होत आहे. तर दुसरीकडे, ग्रामीण भागातून तरुणांचे मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर झाल्यामुळे तिथल्या कृषी आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम होत आहे. या सर्व समस्यांवर मात करण्यासाठी शासनाने विकेंद्रीकरणाचे धोरण स्वीकारणे अत्यंत गरजेचे आहे, जेणेकरून इतर जिल्ह्यांतही रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील.

स्त्री भ्रूणहत्या रोखण्यासाठी आणि बाल लिंग गुणोत्तर सुधारण्यासाठी 'बेटी बचाओ, बेटी पढाओ' सारख्या मोहिमांची अधिक प्रभावी अंमलबजावणी आवश्यक आहे. तसेच, ग्रामीण आणि दुर्गम भागात मूलभूत सोयी-सुविधा, शिक्षण आणि आरोग्याचा दर्जा सुधारण्यावर विशेष आर्थिक तरतूद करणे गरजेचे आहे. शहरीकरणाचा ताण कमी करण्यासाठी 'स्मार्ट व्हिलेज' आणि निमशहरी केंद्रांचा विकास करणे हा एक उत्तम पर्याय ठरू शकतो. लोकसंख्या ही केवळ एक समस्या नसून, ती योग्य प्रकारे हाताळल्यास देशाच्या आर्थिक विकासाचा मुख्य कणा (Demographic Dividend) बनू शकते. मानवी संसाधनांचा गुणात्मक

विकास करण्यासाठी शिक्षण आणि कौशल्याधारित प्रशिक्षणावर राज्याने अधिक गुंतवणूक करणे काळाची गरज आहे. प्रादेशिक समतोल राखणारे आर्थिक नियोजनच महाराष्ट्राला शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकासाकडे नेऊ शकते, हाच या संशोधनाचा मुख्य गाभा आहे. नियोजनातील त्रुटी दूर करून प्रत्येक जिल्ह्याच्या वैशिष्ट्यांनुसार विकास आराखडा तयार केल्यास लोकसंख्येचा योग्य समतोल साधता येईल. शेवटी, समृद्ध आणि सशक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी लोकसंख्येच्या या सर्व निर्देशकांचा सकारात्मक वापर करणे हेच धोरणकर्त्यांचे मुख्य ध्येय असले पाहिजे.

६. संदर्भ ग्रंथ सूची

- Chandna, R. C. (2016). Geography of Population: Concepts, Determinants and Patterns. Kalyani Publishers.
- Desai, A. R. (2019). Rural Sociology in India. Popular Prakashan.
- Garnier, J. B. (1976). Geography of Population. Longman Group cells.
- Gopal, K. (2011). Population Geography of India. Asian Books Private Limited.
- Government of India. (2011). Census of India 2011: Provisional Population Totals - Maharashtra. Office of the Registrar General & Census Commissioner.
- Government of Maharashtra. (2024). Districtwise Selected Indicators 2023-24. Directorate of Economics and Statistics.
- Hassan, M. I. (2020). Population Geography: A Systematic Exposition. Routledge.
- Kundu, A. (2006). Trends and Patterns of Urbanization in India. National Institute of Urban Affairs.
- Premi, M. K. (2009). India's Changing Population Profile. National Book Trust.
- Siddiqui, F. A. (2015). Regional Analysis of Population Structures. Rawat Publications.
- Tiwari, R. C. (2018). Population Geography. Prayag Pustak Bhawan.